

Voor altijd Indië

Voor altijd Indië

Janneke Budding

Dit boek is met de grootst mogelijke zorgvuldigheid samengesteld. Noch de auteur, noch de uitgever stelt zich echter aansprakelijk voor eventuele schade als gevolg van eventuele onjuistheden en/of onvolledigheden in deze uitgave, evenals voor onjuist gebruik of navolging van gegevens en/of adviezen in deze uitgave.

Schrijver: Janneke Budding

Vormgeving en coverontwerp: Frank Budding

Omslagillustratie: uitsnede 'De Flamboyant', schilder onbekend, privé-bezit auteur

Beeldmateriaal: privé-bezit auteur

Copyright © 2015 Janneke Budding

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 9789402135398

NUR 680/689

www.janneke-budding.nl/boek

Inhoudsopgave

Deel 1: Indische jaren

1	Met de Oranje naar Java	9
2	<i>Tempo doeloe</i> en oorlogsdreiging	17
3	Indië in oorlog	27
4	Achter het prikkeldraad in Bandoeng	37
5	Vrouwenkamp Tjihapit, Bandoeng	44
6	Tjihapit: vindingrijke vrouwen	51
7	Een hachelijke stunt	59
8	Rebellie in Tjihapit	68
9	Op transport naar Tjideng, Batavia	78
10	De hel van Tjideng	85
11	Stijfselpap en darmensoep	91
12	Little Boy en Fat Man	95
13	Wie is de baas?	103
14	De Britten komen!	111
15	Herenigingskamp Tjihapit, Bandoeng	118
16	Wederopbouw en een onaangename verrassing	126
17	Een pijnlijke kwestie	137
18	Opkrabbelen en doorzetten	146
19	Terug naar Javastraat 1, Bandoeng	156
20	Eindelijk terug naar Holland	167
21	Een moeizaam nieuw bestaan	179
22	Tropenkolder en het grote zwijgen	185

Deel 2: In de voetsporen van

23	Een cultuurschok	192
24	Fietsen in Bandoeng	201
25	Een lijstje met adressen	209
26	De theetuinen van Malabar	214

27	Het Meer van Leles en Garoet	224
28	Kampung Naga en Diengplateau	230
29	Midden Java, Boroboedoer en Djokjakarta	235
30	De sultansgraven van Imogiri	242
31	Tjideng, Djakarta, 2013	249
	Geraadpleegde literatuur	258

Verantwoording

Vanwege de consistentie wordt voor plaatsnamen en Maleise woorden overwegend de spelling gehanteerd die gebruikelijk was voor het uitroepen van de Republiek Indonesië.

Deel 1: Indische jaren

1 Met de Oranje naar Java

Je kon mijn schoonouders wel uit Indië halen, maar Indië niet uit mijn schoonouders.

In 1939 vertrokken ze, pas getrouwd, met de *maiden trip* van de Oranje naar Batavia. In 1948 kwamen ze terug naar Nederland. Met het troepentransportschip Johan de Witt, na drieëneenhalf jaar 'Japanse gastvrijheid', zoals ze het zelf ironisch uitdrukten. Die Indische jaren hebben hun leven blijvend beïnvloed. Dat bleek me al snel toen ik 33 jaar later als aanstaande schoondochter over de vloer kwam. Uit wat ik zag, en hoorde. Boven het buffet in de eetkamer hing een groot schilderij met *sawa's* [rijstvelden]. In de zitkamer was een prominente plaats ingeruimd voor een grote, blauwwitte Chinees porseleinen pot, een – ietwat gehavende – bronzen Boeddha en dito wierookbrander. Bovendien werd je blik getrokken door een schilderij met felle kleuren, dat 'De Flamboyant' genoemd werd.

Ik ontdekte pas veel later dat die naam sloeg op de grote boom die erop afgebeeld was, en die de kraampjes van de *pasar* [markt] overschaduwde. In de keukenkast stond een potje met nootmuskaatnoten, 'meegenomen uit Indië'. Maar de 'pisser' in de toiletpot boven was misschien wel het duidelijkste bewijs van de invloed van de Indische jaren. Hij was het luxe equivalent van de fles met water om je billen te wassen die mijn schoonouders in Indië hadden leren gebruiken.

Daarnaast waren er de achteloos gebruikte Maleise woorden, volkomen ingeslepen in hun dagelijkse taal. Een banaan was altijd een *pisang*, naar de apotheek ging je voor *obat* [medicijn] in de *goedang* [berghok, schuur] bewaarde je tuinstoelen en dergelijke. Dreigde er regen, dan nam je uit voorzorg een *pajong* [paraplu] mee. Zo vertrouwd en vanzelfsprekend werden de Maleise woorden, dat ook ik ze thuis ging gebruiken. Alleen daar, dat wel. Maar dit gold ook voor mijn schoonouders. Want wie van hun andere familie en kennissen zouden hun '*tawarren*'

[afdingen], *'toetoe'* [dicht, gesloten] of *'pedis'* [heet, scherp] begrijpen?

Dit is het verhaal over de Indische jaren van mijn schoonouders, To en Aris, in het bijzonder van mijn schoonmoeder. Het gaat niet alleen over de periode van 1939 tot en met 1948 waarin ze op Java woonden. Het gaat ook over het effect dat die jaren, inclusief hun internering, de daaropvolgende bersiaptijd en de eerste jaren terug in Nederland hadden op hun leven, hun karakter.

Ik besef dat dit verhaal een spinsel is dat bestaat uit mijn herinneringen aan de herinneringen van To – mijn schoonvader sprak niet over Indië - aan een periode die toen al 40, 50 jaar achter haar lag. Herinneringen zijn selectief en subjectief. Ingekleurd door na-kennis. In mijn geval ook door het lezen van 'Indische' literatuur, kampdagboeken en het zien van filmbeelden.

Verder zijn er nog veel officiële en persoonlijke documenten, daterend van voor de kampperiode tot en met hun repatriëring in 1948 en daarna. Van identiteitskaarten en kampnummers tot gesmokkelde briefjes en gedetailleerde huishoudboekjes. En twee fotoalbums. Een groot en een klein. Allebei in donkerbruin leer gebonden, met kleine zwart-wit foto's uit de eerste, onbezorgde periode in Indië. Met bijschriften in het krullerige handschrift van mijn schoonmoeder. Wit potlood op zwart papier. Het kleine album is duidelijk bedoeld om de familie in Nederland een beeld te geven van hun leven op Java, gezien het onderwerp van de foto's en de bijschriften. 'Eetkamer', 'Palmen', 'Pisangboom'. Al die documenten doken pas op na het overlijden van mijn schoonmoeder. Ik heb er dus nooit met haar over kunnen praten.

Mijn speurtocht op internet en in de bibliotheek plus mijn fantasie vormen verdere draden in het spinsel van het verhaal van de Indische jaren van mijn schoonouders.

Dat verhaal begint eind augustus 1939 met de voormobilisatie in Nederland. To Peper en Aris Budding, respectievelijk 22 en 23 jaar oud, staan in ondertrouw in Amersfoort. Ze hebben elkaar leren kennen op kantoor bij verzekeringsmaatschappij Ons Belang. To werkt daar al wanneer Aris in augustus 1936 zijn entree maakt. Hij heeft de hoofdakte van de Kweekschool voor Onderwijzers. Beiden zijn ze de eersten in hun familie die mogen doorleren. De vader van To – geboren Amsterdammer – is particulier chauffeur, met uniform en rijlaarzen. To krijgt pianoles en haalt het diploma Hogere Handelsschool, met extra vakken, waaronder wiskunde en Esperanto. De vader van Aris komt uit Veenendaal en is conducteur bij het spoor. Peper mag regelmatig de auto van zijn baas lenen en het gezin Budding heeft vrij reizen met de trein. Aris en To hebben hierdoor al meer van Nederland – en België- gezien dan hun meeste leeftijdsgenoten.

Aris heeft dus de hoofdakte als onderwijzer op zak, maar kiest bij gebrek aan banen in het onderwijs voor een aanstelling als ‘rekenmeester’ op kantoor bij Ons Belang, in Amersfoort. Aanvankelijk – het is per slot crisistijd – gaat het om een halve baan, waarmee hij 15 gulden in de maand verdient. In de loop van het volgende jaar worden zijn werktijd en salaris verdubbeld.

Aris is ambitieus: eind 1938 gaat hij met succes op voor het examen Levensverzekeringswiskunde.

Op 3 augustus 1939 tekent hij de overeenkomst om als ‘stafemployee’ op het kantoor van Ons Belang in Bandoeng te gaan werken. Zijn salaris wordt bepaald op ‘93% van Drie Duizend Gulden (f. 3000) per jaar.’ Voor de woonruimte boven kantoor betaalt hij ‘een vergoeding van 93% van Zes Honderd Gulden (f. 600) per jaar.’ To beschreef haar kennismaking met Aris en de gevolgen daarvan tegenover mij zo.

'De andere meisjes van kantoor hadden de nieuwe kracht al gezien, en noemden hem "het snoepje van de week, echt iets voor jou, To". "Dat maak ik zelf wel uit." snibde ik terug. Maar van een praatje aan mijn bureau kwam het tot samen op dansles en uiteindelijk verkering. Aris was een knappe vent met golvend haar. Hij maakte al snel promotie, en toen er in 1939 een vacature was op het kantoor van Ons Belang in Bandoeng, zagen we allebei een kans die we wilden grijpen. Woonruimte boven de zaak, gemeubileerd en al, en promotie voor Aris. Een nieuw leven samen in Nederlands-Indië, in een grote stad met Europese allure. Aris kreeg de baan, en dat betekende eerst trouwen. Want ongetrouwd samenwonen was niet aan de orde en ik wilde niet als handschoentje [vrouw waarvan de partner niet bij de huwelijksvoltrekking kon zijn en vertegenwoordigd werd door gevolmachtigde – JB] nakomen. We gingen dus meteen in ondertrouw en regelden de trouwdatum. Maar toen gooide de mobilisatie roet in het eten. De Oranje, waarmee we naar Java zouden reizen, vertrok vanwege de mobilisatie niet op 6, maar op 4 september. Dat betekende dat onze trouwdag naar voren gehaald moest worden. En daarvoor stonden we nog niet lang genoeg in ondertrouw. Gelukkig mocht mijn vader, die particulier chauffeur was, de auto van zijn baas lenen om Aris en mij van Amersfoort naar de rechtbank in Utrecht te rijden. Daar kwamen we een half uur voor sluitingstijd aan. Aanvankelijk wilde de officier van justitie niet meewerken. Pas na lang soebatten kwam de toestemming toch. Het was puur te danken aan de geleende auto dat het lukte om op zo'n korte termijn te trouwen. En toen moest ons paspoort nog afgehaald worden! We hadden samen een paspoort. Dat kon ik pas na ons trouwen tekenen, want er stond onder de handtekening van Aris "en van zijn echtgenoot". Dat paspoort heb ik de hele kamptijd trouwens bij me kunnen houden. Kijk, hier aan de binnenkant staat "Budding, Han 8", dat is de wijk van het kamp waar ik zat, en mijn kampnummer.

Ik droeg op onze trouwdag een blauwe, gedessineerde japon met een effen blauwe openvallende jas met korte mouwen, die ook in Indië goede dienst konden doen wanneer ik op 'netjes' moest. En een hoedje van dezelfde stof als de jurk. Aris had een donker, drielidig pak, met donkere hoed.

Henk, de broer van Aris en een van onze getuigen, was al gemobiliseerd en had speciale toestemming nodig van zijn superieur om bij onze trouwerij te zijn. Wat een soesah [gedoe].'

Op 4 september 1939, twee dagen na de trouwerij, werd het jonge paar naar de haven van Amsterdam gebracht, weer met de auto van de baas. Daar lag het MS Oranje klaar voor haar *maiden trip* naar Batavia. Op de kade speelde een militair muziekkorps het Wilhelmus en daarna opgewekte marsmuziek. Na de inscheping gleed de Oranje langzaam weg, uitgezwaaid door de 'afduwers'. Het jonge paar vertrok met de wetenschap dat het zes jaar zou duren voor ze hun familie en vrienden weer zagen. Pas na zes jaar in dienst had je recht op verlof naar Nederland. Dat was dan voor een half jaar, met doorbetaling van salaris en vergoeding van de overtocht.

Ons Belang verleende een vergoeding van 400 gulden voor 'uitrustingskosten'. En voor de passage tweede klas van het tweetal naar Indië betaalde de zaak maar liefst 1390 gulden aan de Stoomvaart Maatschappij 'Nederland'. De passage op de Oranje was een buitenkansje voor Aris en To: een huwelijksreis op kosten van de zaak, op een schip als een drijvend luxe hotel. Met acht dekken en accommodatie voor 740 passagiers. Ze reisden bovendien niet vierde of derde klas, maar tweede klas, met diner aan de *captain's table*. Toch was het aanvankelijk aan boord niet echt genieten voor To.

'Ik was de eerste dagen zo ziek als een hond. Zeeziek, en niet zo'n beetje ook. Ik kon geen eten zien. Aris had er nauwelijks last van. Die wandelde maar veel op het dek. Pas de vierde dag aan boord werd ik weer een beetje mens.

Natuurlijk zaten we ook wel in over de achtergebleven familie en vrienden in Nederland. Het was per slot mobilisatie, en van Duitsland hadden we niets goeds te verwachten, zoveel was ons wel duidelijk.

Wij verwachtten in Indië nauwelijks iets te merken van een eventuele oorlog. Maar dat zou anders lopen.'

Het pasgetrouwde stel genoot van de ongeken- de luxe aan boord van de Oranje. Er werd gedanst, getennist en geluierd aan dek. En veel gegeten en gedronken. Dat begon met de ochtendkoffie vanaf 6 uur met daarna het ontbijt, waar de eerste en tweede klas passagiers onder andere konden kiezen uit tien broodsoorten en zeven eiergerechten. Passend bij de eindbestemming Java, bestond het ontbijt één keer per week uit *nasi goreng*.

Na de warme lunch volgden de middagthee, met sandwiches, cakes en biscuits, het diner aan de *captain's table* en de aangeklede avondthee. Had je in je hut iets nodig, dan drukte je op het belletje en kwam er een, vaak Javaanse, bediende aansnellen.

Naast al die ontspanning en luxe waren er ook serieuze zaken.

To vertelde daarover:

'Aan boord van de Oranje blokten we overdag op het Maleis. We hadden het boek "Omong-Melajoe, Maleis praten" bij ons, met eenvoudige zinnnetjes en woorden. Het kantoorpersoneel in Bandoeng sprak natuurlijk Nederlands, ook de inlanders, maar tegen het huispersoneel en op de pasar [markt] kwam je daar niet ver mee. Ik weet het eerste zinnnetje nog: "Siapa kamoe?" Dat betekent: "Wie bent u?"

Verder was ik een babykleed voor aan de wand aan het borduren voor mijn schoonzus, die in verwachting was. Zo'n wandkleed maken was heel gebruikelijk in die tijd. Jammer dat het pakket met dat babykleed pas een hele tijd na de geboorte van Mart aankwam, per zeepost natuurlijk. Dat kwam doordat de Oranje

vanwege de oorlogsdreiging voor de zekerheid niet door het Suezkanaal, maar om de Kaap voer. Daarom duurde de reis een week langer.'

Bij het passeren van de evenaar kwam, tot groot vermaak van de passagiers, zogenaamd de zeegod Neptunus aan boord, die na de 'doop' de ex-landrotten plechtig een Neptunusdiploma uitreikte. Het bezoek aan Colombo, op het zuidelijke puntje van Ceylon, op 27 september was een welkome afwisseling na ruim drie weken op volle zee. Ook Aris en To lieten zich naar de wal brengen met een van de overzetbootjes van de Oranje. Samen met twee 'handschoentjes' namen ze een taxi om de stad te bekijken. Daar zagen ze onder andere hun eerste moskee, en ook voor het eerst overwegend bruine mensen.

1: To op de kade van Sabang

Van Colombo was het toch nog 1200 mijl – drie dagen varen - naar Sabang. Daarna deed de Oranje nog Singapore aan en Deli, op Sumatra. En toen was het eindelijk zover: de aankomst in Tandjong Priok, de haven van Batavia. Na een zeereis van een maand.

Mijn schoonmoeder herinnerde het zich zo:

‘Ondanks de luxe en het vertier aan boord waren we toch heel blij dat de reis erop zat. Nou ja, niet helemaal natuurlijk, want we moesten nog met de trein van Batavia naar Bandoeng. Altijd nog zo’n 180 kilometer. Een keer van boord moesten we door de emigratie. Dat kostte een heleboel tijd. Toen was het nog een heel gedoe om onze barang [bagage] overgeladen en in de trein te krijgen. Vanuit onze coupé bewonderden we het landschap en de bergen van de Preanger. De sawa’s [rijstvelden] zo groen, alles zo heel anders dan we gewend waren.’

In Bandoeng werd het jonge stel van de trein gehaald door Niek Jongeleen, de procuratiehouder van het in 1937 geopende bijkantoor van verzekeringsmaatschappij Ons Belang in Bandoeng. Per auto ging het toen naar wat hun thuis zou worden gedurende een aantal jaren: Javastraat 1, niet zo ver van het station. Onderweg was het een wirwar van auto’s, rijtuigjes en tegen de tropenzon en regen overkapte *betjaks* [fietstaxi’s]. Aris en To keken hun ogen uit, onder andere vanwege de vele kraampjes langs de weg waar etenswaren verkocht werden. Wat een verschil met Amersfoort!

2 Tempo doeloe en oorlogsdreiging

Javastraat 1 was een statige kantoorvilla in Indische art deco stijl. Wit gepleisterd, met op de verdieping een groot raam met de gebogen lijnen die zo kenmerkend zijn voor die stijl.

Daarboven een timpaan, net als boven de zij-ingang.

Het kantoor was op de begane grond, de dienstwoning die Aris en To zouden betrekken lag op de verdieping. Het statige gebouw had een omheinde tuin met grote bomen. To herinnerde zich hun eerste reactie.

2: Javastraat 1 Bandoeng anno 1939

'We keken onze ogen uit toen we rondgeleid werden; zo'n prachtig, voornaam gebouw. En onze woonruimte, op de verdieping, wat een luxe! Alles Europees gemeubileerd, heel smaakvol. We hadden een zitkamer, een eetkamer en een slaapkamer met een toilettafel met een grote ronde spiegel.'

Maar wat ons toen het meest opviel, was de klamboe om het tweepersoonsbed.

Dat was nog niet eens alles. We hadden ook een groot balkon, met een rotan zitje, waar we heel vrij konden zitten. We waren de koning te rijk!"

De euforie van To duurde niet lang. Na een paar dagen was de eerste betovering voorbij en kreeg ze te kampen met veel dat haar vreemd was en bijdroeg aan haar heimwee.

Het opstaan bij zonsopgang, het vreemde eten en het verplichte rusten na de lunch. Het mandiën; jezelf overgieten met koud water uit een stenen bak, en de fles met water, de *botol tjèbok*, in het toilet om je billen te wassen. In en om huis de mieren, spinnen en kleine hagedissen die 's avonds op de muren en het plafond liepen en rare geluidjes maakten. Muskieten, waar je malaria door kon krijgen.

Aris begon, in door To genaaid wit tropenpak, 's morgens al om acht uur op kantoor, zodat ze alleen achterbleef. En dat terwijl ze de weken daarvoor op de boot steeds samen geweest waren. Huishoudelijk werk was er niet, daar waren de bediendes voor. Het zou niet gepast zijn om dat als Europese vrouw zelf te doen. Dat gold ook voor koken. Dat was de taak van kokkie. To zat dus ontheemd op hun verdieping, met haar ziel onder de arm. Af en toe kwam er een bediende op blote voeten binnenschuifelen, maar het hoorde niet om daar vriendschappelijk mee om te gaan. Los van het probleem van de taal.

'Ik was die eerste tijd net een spons. Als je naar me wees begon ik al te huilen, zo'n heimwee had ik. Niek Jongeleen, de baas van Aris, had daar wel een remedie voor. Hij regelde dat ik halve dagen op kantoor kon werken. Dat werk had ik immers jaren gedaan, en de zaken gingen goed op het bijkantoor in Bandoeng, zodat Ons Belang zo'n personeelsuitbreiding wel kon gebruiken. Daarna was het met mijn heimwee gauw gedaan. Door de week had ik mijn

werk, met nog genoeg tijd over om naar de pasar [markt] te gaan. Ik had gehoord dat je daar makkelijk in contact kon komen met andere Nederlandse vrouwen die ook zelf inkopen deden. Zo ontmoette ik op de pasar Manie van Dijk, die samen met haar man Roel een hotel runde in Lembang. Dat ligt een paar kilometer ten noorden van Bandoeng, in de bergen. Zij kwamen allebei ook uit Amersfoort, dus dat schiep meteen een band. Manie nam mij zo'n beetje onder haar vleugels en maakte mij ook wegwijs in Bandoeng. Vertelde mij wat de beste adresjes waren en zo.'

Bandoeng was in 1939 een grote, witte, mondaine stad, die wel 'het Parijs van Java' werd genoemd. In 1941 woonden er alleen al 30,000 Europeanen. Er waren twee Nederlandse sociëteiten: Concordia, voor de elite, en Ons Genoegen voor de burgerij. Wilde je naar de film, dan had je de keuze uit maar liefst drie bioscopen: Elita, Oriënt en Luxor. Winkelen kon je naar hartenlust in de Bragaweg, die zich met trots 'de meest Europeesche winkelstraat van Indië' noemde. Kellers Kleding, modemagazijn Au Bon Marché, kledingmagazijn Aug. Savelkoul - 'tropicals vanaf f 23,50' en 'Europeesche uitrustingen' - allemaal winkels met de nieuwste mode uit Europa. Van Dorp's boekhandel, bloemhandel Abundantia, juwelier De Concurrent, allemaal waren ze te vinden aan de Bragaweg. En had je genoeg van het winkelen, dan kon je weer op adem komen in het Insulinde park, het Westerpark of een van de andere parken. Of een taartje eten bij Maison Bogerijen.

Mijn schoonmoeder vertelde:

'Op zondag gingen we erop uit. Eerst in Bandoeng zelf, naar de dierentuin of een van de parken, maar al snel ook buiten de stad. We hadden intussen kennissen, en sommigen van hen hadden een auto. Dan mochten wij, nieuwelingen, mee. De mannen droegen tijdens zo'n uitstapje soms shorts, en wij vrouwen een enkele keer ook. Dat was best gewaagd voor toen.'

Ik weet nog dat we begin oktober 1939, dus kort na onze aankomst, al naar de vruchtenpasar in Buitenzorg gingen. Toen waren we natuurlijk keurig gekleed; ik droeg zelfs handschoentjes en een hoed. Zo tussen de mensen moesten wij Europeanen het goede voorbeeld geven. Zeker voor de inlanders.'

De 'inlanders' waar To het meest mee te maken had waren de bediendes. Naast kokkie was er een *baboe* voor de was, een *djongos* [mannelijke bediende], voor het werk in huis en een tuinman, de *kebon*. Dit personeel, dat in dienst was van Ons Belang, woonde in bijgebouwen achter de kantoorvilla. De bediendes, gekleed in sarong en 'baadje' (*kebaja*), hadden voor To kennelijk geen naam of eigen identiteit. Ik heb haar nooit een naam of een toevoeging horen gebruiken. Het was 'kokkie' of 'de *djongos*'. Alleen de functie was kennelijk belangrijk, niet de persoon, wanneer het om inlands personeel ging. Ik denk niet dat mijn schoonmoeder daar een uitzondering in was onder de Nederlanders in Indië.

De Javastraat lag in de Europese wijk van Bandoeng. Je woonde daar op stand, met de heer Turpijn, accountant, op nummer vier en chirurg dr. Baalde op nummer zeven. Op Javastraat 8 woonde de heer Heim, die makelaar en commissionair in effecten was. Als notabele zat hij in het bestuur van sociëteit Concordia en van de vereniging Bandoeng Vooruit! De doelstelling van deze vereniging, de opvolger van Het Nut van Bandoeng, was 'de bevordering van Bandoengsche belangen in het algemeen en van het Vreemdelingenverkeer in het bijzonder'. Ondanks de betovering van de tropische natuur en het luxe leven voelde men in die tijd in Indië al de dreiging van oorlog. Daarom werd in 1939 de COVIM opgericht: de Centrale Commissie Tot Organisatie van Vrouwenarbeid in Mobilisatietijd, die cursussen gaf aan Nederlandse vrouwen en hen instrueerde hoe ze het beste noodvoorraden kleding en voedsel konden aanleggen. Mijn schoonmoeder, die in haar

latere leven hield van voorraden aanleggen ('Toko To', volgens mijn schoonvader) en van aanpakken wist, werd lid. Het COVIM insigne heeft ze altijd bewaard.

Kerstmis 1939 gingen To en Aris samen met twee bevriende Nederlandse echtparen naar de Papadajan vulkaan, een kleine honderd kilometer ten zuidoosten van Bandoeng, waar de kraters, geisers en de bubbelende modder een diepe indruk maakten. De zwaveldampen en in de zon schitterende zwavelkristallen maakten de sfeer van het gebied nog mysterieuzer.

Aan de zuidkust van Java bezochten ze de Wijnkoopsbaai, waar volgens de inlanders prinses Ratu Kidul, koningin van de demonen, zich in zee had gestort en nog steeds onheil bracht. De weelderige natuur van de tropen stemde tot bewondering en ontzag, maar had ook zijn negatieve kanten.

To vertelde vaak:

'Vanwege de mieren en de kakkerlakken moesten we alle etenswaren als bloem, suiker en rijst bewaren in goed sluitende potten of blikken. De kakkerlakken waren helemaal een ramp. Ze vraten zelfs de boeken in de boekenkast aan. Ik hanteerde regelmatig de flitspuit tegen de muskieten en andere insecten, die vooral 's avonds in drommen op het licht afkwamen. We hebben in de tuin zelfs een keer een flinke slang gehad. Aris sloeg hem genadeloos op z'n kop met een hark. In één keer mati [dood].'

De in Indië aangeleerde gewoonte van mijn schoonmoeder om voorraden aan te leggen en allerlei zaken over te doen in potten of blikken bleek hardnekkig. Zelfs toen de noodzaak daarvoor al lang verdwenen was. Toen mijn man en ik ruim zestig jaar na haar terugkeer uit Indië haar appartement moesten ontruimen, stuitten we op ontzagwekkende voorraden aan waspoeder, suiker, rijst en pasta. Allemaal bewaard in glazen potten en

blikken trommels. Alleen de enorme voorraad aan vloeibare schoonmaakmiddelen, toiletzeep en shampoo zat nog in de oorspronkelijke verpakking.

Op 13 maart 1940 vierde Aris, inmiddels bevorderd tot procuratiehouder, zijn eerste verjaardag in Indië. Hij werd die dag 24. De tafel werd feestelijk gedekt. Op een foto is het bestek te zien, gegraveerd met B en P, voor 'Budding' en 'Peper', dat aan het begin van de Japanse bezetting in de tuin begraven zou worden. Voor de lunch maakte To die dag eigenhandig de 'croquetten' die ook op de foto te zien zijn. Geen *sateh* of rijsttafel dus, maar oer-Hollandse kroketten.

10 mei 1940 vallen Duitse troepen Nederland binnen, dat vijf dagen later capituleert. Dankzij de NIROM (de Nederlands-Indische Omroep Maatschappij), de Preangerbode en de Java-Bode bereikt dit nieuws al snel de Nederlanders in Indië. Zij maken zich grote zorgen over familie en vrienden in Nederland. Het uitvallen van postverkeer tussen Nederland en Indië maakt hun ongerustheid nog groter.

Gouverneur-generaal van Starkenborgh kondigt de staat van beleg af voor de kolonie.

To vertelde over deze periode:

'Heel snel na de Duitse inval in Nederland werden alle Duitsers op Java geïnterneerd, net als de NSB'ers. Ze kwamen dus in een kamp, maar dat was niet te vergelijken met de latere Jappenkampen. Er was voldoende eten, medische verzorging, ruimte. Allemaal dingen die wij later in het kamp moesten missen.

Die luitjes waren waarschijnlijk sowieso beter af in een kamp, want de andere Europeanen waren fel anti-Duits. Ze zouden anders geen leven gehad hebben.'

Aris en To kregen van dichtbij te maken met de internering van de Duitsers in mei 1940. In een brief van 9 juli 1941 vraagt

mevrouw Leewe, de vrouw van een collega van Aris en To, hen om hulp. Haar man is geïnterneerd. Aanvankelijk in de Ketabangwijk in Soerabaja, maar later in kamp KoetaTjané. Dit laatste kamp lag in de Alasvallei bij Atjeh en huisvestte uitsluitend Duitse geïnterneerden. Mevrouw Leewe vraagt Aris en To om de koffer met kleding van haar man die zij in bewaring hebben, op te sturen naar de 'Weeskamer' in Soerabaja. Daar werden persoonlijke eigendommen van de Duitse geïnterneerden bewaard.

De brief van mevrouw Leewe is geschreven aan boord van het passagiersschip Asama Maru van de Japanse Nippon Yusen Kaisha (N.Y.K.) Line. Als op Java achtergebleven echtgenote van een geïnterneerde Duitser (of NSB'er) zal mevrouw Leewe het niet makkelijk gehad hebben. Dat verklaart waarom ze in juli 1941 aan boord is van een Japans passagiersschip op weg naar Japan. De omstandigheden aan boord zijn kennelijk goed.

'Beste Fam. Budding,

Tot nu toe een goede overtocht, heb een mooie hut getroffen en geen zeeziekte. Natuurlijk heb ik weer een verzoek. Wilt u de kleeven van mijn man allemaal in de leeren tasch/koffer pakken, dus ook de regenjas, die in die ééne boekenkoffer (...) aan de Weeskamer te Soerabaia te sturen?

(...)

Hr. Jongeleen [directeur Ons Belang in Bandoeng – JB] zal de vracht wel voorschieten.

(...)

Gooit u er een flinke voorraad naphtaline-ballen in? (...)

Niet alleen de brief van mevrouw Leewe, op briefpapier van de N.Y.K. Line, is bewaard gebleven, maar ook haar ansichtkaart uit Japan. De datum van de poststempel is niet te lezen, maar hij is geadresseerd aan Fam. Budding, Javastraat 1, Bandoeng.

Waarschijnlijk dateert hij dus uit 1942. Het bericht is in het Engels, en heeft een groot rood stempel 'Gecensureerd'. Mevrouw Leewe logeert dan in het Kyushu Hotel in de Japanse stad Unzen, in de directe omgeving van het in 1945 met een atoombom gebombardeerde Nagasaki. Haar accommodatie in Japan is ongetwijfeld luxer dan die van haar man in kamp Koeta Tjané. De foto op de ansichtkaart toont de golfbaan van het hotel.

*'From Unzen my best wishes and hearty greetings.
All is well, climate like Europe, environs beautiful!
Hoping the best for all of us,
Yours
J Leewe'*

In augustus 1940 volgde voor de overgebleven Nederlandse mannen - de hoogste bestuursambtenaren en militairen waren aan het begin van de Japanse bezetting al gevangen gezet - de instelling van de Landwacht. Die bestond uit Nederlandse reserve- en militieplichtigen die vanwege onmisbaarheid in hun burgerfunctie vrijgesteld waren van opkomst onder de wapenen en had tot doel om in geval van oorlog politie en leger bij te staan. De leden droegen een uniform dat bestond uit een overhemd met open kraag en een rijbroek in het lichte legergroen van die tijd. Verder: hoge zwarte schoenen met beenwindsels of beenkappen, en als hoofddekseel een kwartiermuts of een bamboehoed.

Op de linkerborst werd een bronskleurig metalen onderscheidingsteken gedragen, met daarop een geribde cirkel met een doorsnee van vijf centimeter. In de cirkel stond een vijfpuntige ster. Met in het midden van het stadswapen van Bandoeng het woord 'Landwacht'.

Aris was vanwege broederdienst in Nederland vrijgesteld van militaire dienst. Maar dat gold niet voor de Indische Landwacht.

Op 12 december 1941 werd hij – ongetwijfeld zeer tegen zijn zin – lid van de Landwacht van Bandoeng. Officieel heette het dat hij werd ‘opgenomen in militair verband’. Dat zou hem in 1942 nog lelijk parten gaan spelen. Het Landwacht zijn betekende, naast het uniform dragen, elke week een instructieavond, plus het beheer van een dienstwapen, dat ook meeking naar huis. To wist maar al te goed hoe atechnisch haar man was. Daarom zorgde ze er stevast voor dat de loop van zijn dienstpistool, dat voor het slapen op het nachtkastje gelegd werd, zó lag dat het geen slachtoffers kon maken, mocht het wapen door zijn onhandigheid afgaan.

Het bewaard gebleven boekje *Maleische woordenlijst ten behoeve van de Europeesche Militairen*, ‘gedrukt bij H.V. Maresch – Magelang, 1904’ hoorde ongetwijfeld ook tot de standaarduitrusting van Landwachters. Het bevat onmisbaar idioom als ‘Afleggen v. wapens: *menanggalkan* (...) Bajonet: *matasangkaer* (...) Erge wond: *parah loeka*’ en ‘Heldendaad: *perboewatan orang berani*.’

3: tripje met vrienden; To links voor, Aris rechts

Ondanks de oorlogsdreiging bleven de uitstapjes in de omgeving van Bandoeng doorgaan. To genoot van de plantentuin in Buitenzorg en fotografeerde de reusachtig grote, ronde bladeren van de Victoria Regina. Ze bewonderde de lelies en de cactustuinen en zag voor het eerst van haar leven orchideeën.

3 Indië in oorlog

Terwijl Aris en To tijdens de kerstdagen van 1939 genoten van hun tripje naar de Papandajan, heerste in Europa oorlog. Op 3 september 1939 hadden het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk de oorlog verklaard aan Hitler, als reactie op de Duitse inval in Polen. Het zou duren tot 10 mei 1940 voor ook Nederland bezet werd door de Duitsers, maar de oorlogsdreiging was al voelbaar. Dat had zijn invloed op de Nederlanders in Indië: die zaten in over hun familie en vrienden in het vaderland.

Op het zakelijke vlak had de bezetting van Nederland eveneens gevolgen in Indië. Zo besloot in juni 1940 de directie om de plaats van vestiging van NV Levensverzekeringmaatschappij Ons Belang over te brengen van Amersfoort naar Bandoeng. De akte hiervoor werd getekend in Bandoeng door H.J. van Mook, in zijn toenmalige functie van voorzitter van de Commissie voor het Rechtsverkeer in Oorlogstijd en directeur van Economische Zaken. Van Mook zou in 1942 benoemd worden tot luitenant gouverneur-generaal in Indië en werd daarmee een historische figuur.

De wijziging van vestigingsplaats leidde uiteraard ook tot wijzigingen in de statuten. Zo werd bepaald dat niet meer gepubliceerd wordt in 'het Algemeen Militair Weekblad' (Ons Belang was eigendom van de onder-officierenbond) maar in 'de Javaasche Courant'. De gewijzigde statuten worden, na ondertekening door notaris Lamers, comparanten en getuigen, voorgelegd aan de gouverneur generaal van Nederlands-Indië ter bekrachtiging. Het kantoor blijft draaien tot eind augustus 1942. Het niet-geïnterneerde – Indische - personeel wordt dan ontslagen.

De dreiging van een wereldwijde oorlog was echter niet de enige. Al sinds 1920 was er van de kant van de Indonesiërs